

پیشگفتار

قرآن کریم نخستین و استوارترین منبع اسلام است. این کتاب الهی آخرین مرتبه وحی و کامل ترین برنامه و رهاورد آسمانی والاترین انسان، حضرت محمد (ص)، برای بشر است. یکی از ویژگی های برجسته ای که قرآن برای خود برمی شمارد، جامعیت و گستردگی قلمرو موضوعی آن است: وَتَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَيِّمَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ^۱. پیامبر اکرم (ص) در بیان آنچه خداوند از میان پیامبران به او داده است، می فرماید: «أَوْتَيْتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ»^۲. حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) در توصیف این کتاب بزرگ می فرماید: «إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَالْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَدَوَاءَ دَائِكُمْ وَنَظْمَ مَا بَيْنَكُمْ»^۳. این گنجینه معارف الهی آمده است، تا همواره راهنمای انسان ها به راه های امن برای خروج از ظلمت ها به نور و هدایت به صراط مستقیم کمال و سعادت آن ها باشد: يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ^۴. رسول اکرم (ص) به مدد این کتاب الهی، مردمان دوران جاهلیت را از کمند جهل و تاریکی رهانید و به نور توحید رساند. مسلمانان تا زمانی که به معارف ناب این کتاب آسمانی عمل کردند، در مسیر تکامل مادی و معنوی پیش رفتند و آن گاه که از این معارف ناب فاصله گرفتند، این پیشرفت از حرکت ایستاد و عقب ماندگی جوامع اسلامی آغاز شد. عمل به قرآن کریم، فرع بر فهم درست و روزآمد آن است. از این رو، برگشت به آن عزت و تعالی و درمان دردهای مادی و معنوی جوامع اسلامی تنها در سایه فهم صحیح قرآن و عمل به آن امکان دارد.

فهم قرآن کریم به دو شیوه کلی است: یکی تفسیر ترتیبی، که با استفاده از قواعد فهم، در پی کشف مراد الهی از تک تک آیات است؛ و دیگری تفسیر موضوعی، که عبارت است از: استنباط دیدگاه قرآن کریم در باب موضوع خاصی از موضوعات یا مسئله ای از مسائل

۱. نحل، ۸۹.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۳۱۳، حدیث ۱.

۳. نهج البلاغه، نسخه صبحی صالح، خطبه ۱۵۸.

۴. مائده، ۱۶.

قرآن، از طریق جمع آوری و دسته‌بندی تمام آیات مربوط و استنتاج روشمند آن‌ها. تفسیر ترتیبی آثار مبارک فراوانی دارد؛ لکن تنها با روش تفسیر موضوعی می‌توان دیدگاه قرآن کریم در مسائل گوناگون را استخراج کرد؛ از این رو، بر اندیشمندان مسلمان است که با روش صحیح تفسیر موضوعی برای نیازهای انسان‌ها، پاسخ مناسب، برای دردهای فردی و اجتماعی آن‌ها، درمان و برای مشکلات ایشان راه‌حل درخور از قرآن کریم بجویند. با این روش، کارآمدی قرآن در هر عصر و زمان نیز آشکار می‌شود؛ زیرا در هر زمان، محققان می‌توانند، با عرضه‌ی نیازهای نوظهور به قرآن، پاسخ مناسب را از آن استنباط کنند.

گرچه تفسیر موضوعی پیشینه‌ی طولانی دارد، لکن این شیوه‌ی تفسیری بیش از هر دوره، در بستر مناسب قرن چهاردهم بالیدن گرفته و شکوفا شده است. در این قرن، عالمان مسلمان به استخراج دیدگاه قرآن در مسائل مختلف، با نگاه نو، احساس نیاز بیشتری کردند تا بتوانند، مسائل فراوان را پاسخ مناسب گویند و در مقابل مکاتب رنگارنگی که هر روز در عرصه‌ی فرهنگ، اجتماع، سیاست و علم خودنمایی می‌کند، دیدگاه قرآن کریم را عرضه نمایند. افزون بر آنچه بیان شد، توجه به آثار و فواید تفسیر موضوعی و دیدگاه قرآنی ضرورت آن را بیشتر روشن می‌کند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: بهره‌مندی درست از قرآن، نمایان شدن کارآمدی مداوم و پویایی قرآن، بهره‌مندی از قرآن در افق‌های گسترده، نمایان تر شدن هماهنگی درونی قرآن، روشن شدن شرایط اجتماعی برخی موضوعات قرآنی و تخصصی شدن تحقیقات قرآنی.

به رغم استقبال خوب از تفسیر موضوعی و نظریه‌پردازی قرآنی در سال‌های اخیر و ظهور تحقیقات شایان توجه در این باب،^۱ مسائل نظری مربوط به این شیوه‌ی تفسیری، به‌ویژه مبانی و فرایند شکل‌گیری آن، به‌خوبی تنقیح و تبیین نشده و همچنان نیازمند تحقیق و واکاوی بیشتر است. با عنایت به این نیاز و برای پاسخ به آن، این تحقیق در دو قسمت کلی سامان یافته است. قسمت نخست که این جلد به آن اختصاص یافته، مشتمل بر بررسی مبانی تفسیر موضوعی است و قسمت دوم که به بررسی روش و فرایند تفسیر موضوعی اختصاص دارد، در جلد دوم خواهد آمد. هر دو جلد به گونه‌ای تدوین شده است که به‌تنهایی قابل تدریس باشد. از این رو، برخی مطالب مانند مفهوم‌شناسی تفسیر موضوعی در هر دو جلد آمده است.

این کتاب که حاصل تحقیق چندساله و تدریس ترم‌های متعدد در مقاطع تحصیلات

۱. در پیشینه از این منابع سخن خواهیم گفت.

تکمیلی مراکز تخصصی حوزوی و دانشگاهی است، برای تدریس به ارزش دو واحد در مقاطع تحصیلات تکمیلی رشته تفسیر و رشته‌های علمی‌ای که استخراج نظریه قرآن در قلمرو آن‌ها به شمار می‌آید، تدوین شده است. هدف اصلی کتاب، ارائه و تقویت بینش صحیح در باب مسائلی است که تفسیر موضوعی و نظریه پردازی صحیح قرآن بر آن مبتنی است و از آن به مبانی یاد می‌شود. مطالب در پنج بخش تدوین شده است. بخش اول با عنوان مفاهیم و کلیات، معنای واژگان کلیدی و مسائل کلی را در دو فصل بررسی می‌کند. بخش دوم، مبانی مربوط به ماهیت تفسیر موضوعی را در دو فصل با عناوین (۱) قلمروهای تفسیر موضوعی؛ (۲) نسبت تفسیر موضوعی با تفسیر ترتیبی آورده است. در بخش سوم، مبانی مربوط به امکان تفسیر موضوعی در پنج فصل با این عناوین آمده است: (۱) قابلیت محتوایی قرآن برای ارائه دیدگاه؛ (۲) قابلیت بیانی قرآن برای ارائه دیدگاه؛ (۳) شناختاری بودن گزاره‌های قرآن کریم؛ (۴) هماهنگی درونی قرآن؛ (۵) ناظر به هم بودن آیات. بخش چهارم در سه فصل مبانی مربوط به اعتبار تفسیر موضوعی را بررسی می‌کند که عبارت‌اند از: (۱) واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی؛ (۲) جواز شرعی تفسیر موضوعی قرآن؛ (۳) جهانی و جاودانه بودن قرآن کریم. بخش پنجم مبانی مربوط به کمال و غنای تفسیر موضوعی را در چهار فصل آورده است که عبارت‌اند از: (۱) استقلال معنایی فرازهای قرآنی؛ (۲) رابطه منطقی بین هست‌ها و باید‌ها؛ (۳) باطن داشتن قرآن؛ (۴) نقش آگاهی از دستاوردهای بشری درباره مسئله در تفسیر موضوعی. ذیل هر یک از مبانی، پس از بیان مسئله و مدعا، این سه ریزمسئله آمده است: (۱) مبنا بودن مسئله؛ (۲) ادله و شواهد بر نظریه درست در باب مسئله؛ (۳) نقش آن مسئله در تفسیر موضوعی. برخی از این مبانی مشترک میان تفسیر موضوعی و تفسیر ترتیبی است و ممکن است دانش پژوهان آن‌ها را در مبانی تفسیر ترتیبی خوانده باشند. در این موارد، هنگام تدریس، مبنا بودن مسئله برای تفسیر موضوعی و نقش آن در استخراج دیدگاه قرآن کریم بررسی می‌شود و بیان مسئله و ادله آن، تنها به اختصار یادآوری می‌گردد. همین امر بیشتر بودن حجم کتاب از حد معمول دو واحد را توجیه می‌کند.

خداوند متعال را شاکرم که توفیق پژوهش و نگارش این کتاب را عطايم فرمود. بر ارواح پاک انبیای الهی به ویژه حضرت محمد (ص) و اهل بیت ایشان و عالمان وارسته درود می‌فرستم. از حضرت علامه مصباح یزدی (قدس سره)، ریاست محترم مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، همه کسانی که در فراهم شدن زمینه لازم و به سامان رساندن این تحقیق یاری کرده‌اند، بسیار سپاسگزارم، به ویژه از استاد فرهیخته‌ام، آیت‌الله رجیبی (دامت برکاته) که این

پژوهش تحت اشراف و نظارت ایشان سامان یافت، از دوست گرامی‌ام، حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر علی اوسط باقری (دام‌عزه) که با مطالعه تحقیق و استادان بزرگوارى که ضمن تدریس متن در مراکز علمی، با پیشنهاد نکات مفید بر غنا و پویایی آن افزودند، از دانش پژوهان برخی دوره‌های مقطع کارشناسی ارشد رشته تفسیر و علوم قرآن مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، دانشجویانی از مقطع دکتری رشته قرآن و حدیث دانشکده اصول دین و دانشکده تفسیر و معارف قرآن قم که با شرکت در کلاس و پیشنهاد نکات اصلاحی به غنای تحقیق کمک کردند، از مدیر محترم تدوین متون، جناب آقای حسینی فاطمی، از رئیس محترم اداره تدوین متون درسی، جناب آقای آقامحمدی، و از ویراستار محترم سرکار خانم مریم ربانی. توفیق همه این بزرگواران را از خدای متعال خواستارم.

وَأَخِيرُ دَعْوَانَا أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

مصطفی کریمی

عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)